Türkiyat Araştırmaları Dergisi

ISSN 1300-5766
HAKEMLİ DERGİ

İÇİNDEKİLER

Salim KOCA	"Diyâr-ı Rûm"un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü	1
Erhan AYDIN	Bilge Kağan Yazıtındaki Karagan Kısa Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler	55
Birol İPEK	Türk Dilinde Vasıta Hâli	63
Perihan ÖLKER	Birinci Kelimesi Üzerine	99
Meriç GÜVEN	Kitâbu'l Müntahab Fi'l-Tıb'daki Türkçe Organ Adları	111
İsmail ARIKOĞLU	Divan Şiirinde Şehir Adlarının Tevriyeli Kullanımı Aydın-Tire Örneği	137
Adem ÖĞÜT Ayşe KOCABACAK	Küreselleşme Sürecinde Türk İş Kültüründe Yaşanan Dönüşümün Boyutları	145
Saadet KARAKÖSE	Eski Türk Edebiyatında Nevrûz ve Nevrûziyle İlgili Unsurlara Genel Bir Bakış	171
Hakan YEKBAŞ	Metin Şerhi Geleneği Çerçevesinde Şârihlerin Divan Şiirine Yaklaşımları	189
Hüseyin MUŞMAL	XX. Yüzyılın Başlarında Beyşehir Gölü ve 1910-1911 Yılları Büyük Taşkın Hadiseleri	219
Galip EKEN	19. Yüzyılda Kangal Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair	263
Nuran ÖZLÜK	Selçuklu ve Osmanlı Çinileri İşçiliği	301

Bilge Kağan Yazıtındaki Karagan Kısıl Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler

Considerations On The Name And Place Karagan Kisil In The Inscription Of Bilge Kagan

Erhan AYDIN[*]

ÖZET

Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 37. satırında geçen Karagan Kısıl adı çeşitli şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Bu makalede Karagan'ın -gAn+ ekiyle; kısıl'ın ise kıs- fiilinden -l+ ekiyle kurulmuş olduğu çeşitli örnekler verilerek belirtildi. Moğolların Gizli Tarihi'nde geçen ve Selenge ırmağı civarında olduğu bildirilen Hara'un-habçal 'Haraun geçidi' ile bir ve aynı olabileceği dikkatlere sunuldu. Terhin (Taryat) yazıtının batı yüzünün 4. satırındaki Karaga'nın da Selenge ırmağı civarında bulunduğu ve büyük bir olasılıkla Selenge'nin kollarından biri olan Haraa gool (Haraa ırmağı) veya Hara'un dağları olduğu ve aynı bölgede olması dolayısıyla Karagan Kısıl ile ilişkili olduğu önerildi.

ANAHTAR KELİMELER

Karagan Kısıl, Karaga, Hara'un-habçal, Bilge Kağan Yazıtı, Terhin Yazıtı, Moğolların Gizli Tarihi.

ABSTRACT

The name Karagan Kısıl, which occurs in the 37th line and on the eastern side of the Bilge Kagan Inscription, was read in numerous ways and was thus attributed meanings. It has been asserted in this article with some examples that the word Karagan might have been formed with the suffix -gan+; and that the word kısıl is a derivation of the verb kıs- plus the suffix -l+. It has also been asserted that Hara'un-habçal, which is mentioned in the Secret History of the Mongols and which is also known to be around the River Selenge, might be identical with 'Haraun Passage'. It has been suggested that Karaga, on the 4th line and on the western side of the Terhin (Taryat) Inscription, is situated around the River Selenge and most probably it refers to Haraa gool (the River Haraa) which is a branch of Selenge, or it refers to Hara'un mountain ranges, and accordingly it is related to Karagan Kısıl as they are in the same region.

KEY WORDS

Karagan Kisil, Karaga, Hara'un-habçal, Bilge Kagan Inscription, Terhin Inscription, the Secret History of the Mongols.

[*] Yrd. Doç. Dr., *Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi.*

1. Giriş:

Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 37. satırında geçen *Karagan Kısıl*, bugüne kadar üzerinde az şey söylenmiş yer adlarındandır. *Karagan Kısıl*'ın geçtiği BK D 37'deki cümle şöyledir: *Säläŋä kudı yorıpan Karagan Kısılta äbin barkın anta bozdum* 'Selenge (ırmağı) boyunca ilerleyip Karagan Kısıl'da evini barkını dağıttım'. Bu yer adı, eski Türk yazıtlarında bir kez geçmiş olup incelediğimiz cümlede, Uygur ilteberinin yüz kadar adamıyla doğu yönüne kaçmasıyla sonuçlanan savaşın cereyan ettiği yerdir. Bu yer adının Selenge ırmağı civarında olduğu yazıttaki cümleden anlaşılmaktadır.

Bu yazıda, Bilge Kağan yazıtındaki *Karagan Kısıl* üzerinde yoğunlaşırken Terhin (Taryat) yazıtının batı yüzünün 4. satırında geçen ve *säkiz säläŋä* ile başlayan cümledeki *Karaga*'nın Bilge Kağan yazıtındaki *Karagan Kısıl* ile aynı yer olup olmadığı da tartışılacaktır.

2. Önceki Araştırmacıların *Karagan Kısıl* İle İlgili Okuma, Anlamlandırma ve Yer Tespiti Önerileri:

Radloff 1895: *karagın kısıl* 'ihre Räuber vernichtend' (s. 65). Radloff, sözlükte *karag* için 'der Raub, Räuber' (s. 106) ve *kısılt* içinse, *kıs-* 'zusammendrücken' fiilinden alıp 'vernichtend' anlamını vermiştir (s. 109). Buradan, Radloff'un yer adı olarak düşünmediği sonucu çıkmaktadır.

Thomsen 1896 (2002): *karagın kısalata* 'yağmacılıklarını (?) cezalandırmak için' (s. 188-189).

Radloff 1897: *karag*? 'Raub' (s. 168) ve *kısılt-* 'umringen, einschränken' (s. 169).

Orkun 1936: *karagın kısala* 'Karagın Kısal(?)' (s. 66).

Ögel 1948: *karagın* 'yer adı' (s. 19).

Malov 1959: *karagın kısdılata* (s. 18); 'sil'no tesnya' (s. 22).

Tekin 1968: *kargan kısıl* (s. 245); 'the Kargan glen' (s. 278).

Ergin 1970: *Kargan Kısıl* (s. 84); 'Kargan vadisi' (s. 43).

Aydarov 1971: *karagın kısdılata* 'sil'no tesnya' (s. 312-313).

Clauson 1972: *karğuń* (?) 'watch-tower' (s. 653a); *kısılt-* 'to blockade' (s. 668a). Clauson, cümleyi bütünüyle *Seleŋe kodı yorıpan karğuń (?) kısılta* okumuş ve 'marching down the Selenga river I blockaded the watchtowers (and destroyed their dwellings and movable property there)' şeklinde anlamlandırmıştır. Clauson ayrıca, Tonyukuk yazıtının 34. ve 53. satırlarında geçen *kargu* 'gözetleme kulesi' ile bir saymış ve kelimenin *karğuń* > *karğuy* > *karğu* şeklinde bir gelişme izlediğini savunmuştur (s. 653a-b). *Kısılt-* fiili içinse Kazan Tatarcasında geçen *kısılt-* 'to force one's way into (something)' fiilini tanık göstermiştir (s. 668a).

Tekin 1988: *karagan kısıl* 'Karağan geçidi' (s. 50-51).

Recebov-Memmedov 1993: *karagın kıslata* (s. 102); 'berk sıhışdırıb' (s. 106).

Tekin 1995: *Karağan kısıl* 'Karağan geçidi' (s. 74-75).

Gömeç 1997: *Kargan-Kısıl* 'Selenge'nin doğusunda olmalıdır' (s. 20, not 78).

Karcavbay 2003: *karagan kıışıl* (s. 197); 'Karagan şatkalı' (s. 205).

Berta 2004: *KRGN kısılDı* (s. 170); 'megfigyelőtornyuk (?)' (s. 200).

3. *Karagan Kısıl* Yer Adı Üzerine Değerlendirmelerimiz:

BK D 37'deki cümlede geçen ve genellikle *Karagan Kısıl* okunan bu yer adının Selenge ırmağı civarında olduğu yazıttaki cümleden anlaşılmaktadır. Terhin (Taryat) yazıtında geçen *Karaga* yer adının *Karagan Kısıl*'la ilgisi olabilir mi? Terhin yazıtının batı yüzünün 4. satırında geçen ve birçok yer adı barındıran cümle şöyledir: *[ötüken eli tegres eli] ekin ara ılgam tarıglagım sekiz seleŋe orkun tugla sebin teledü karaga burgu ol yerimin subumın konar köçer ben* 'Ötüken yurdu ile tegres yurdu arasındaki vadilerim ve tarlalarım şunlardır: Sekiz kollu Selenga, Orkun, Tuğla, Sebin (Seben?), Teledü (Teldü?), Karağa, Burgu. Bu topraklarım (üzerinde) ve bu sularım (boyunca) konup göçerim' (Tekin 1983: 806 ve 809-810).

Tekin, Terhin B 4'te geçen *Karaga*'yı ırmak sayıp Mo. Haraa gool? ile birleştirmek istemiştir (Tekin 1983: 834). Yer adını, Terhin yazıtını ilk yayımlayanlardan Şinehüü ve Klyaştornıy'ın, *Karga* okudukları bilinmektedir. Terhin yazıtı üzerinde çalışan Katayama ise *Karaga* 'Karaga' okumuş ve anlamlandırmış; notlarında ise *Karaga*'ya değinmemiştir (Katayama 1999: 170-171).

Tekin'in, yazıtta geçen *Karaga* ile Mo. Haraa gool?'u birleştirmek istemesi dikkate değer bir düşüncedir. Makalenin sonunda *Karagan Kısıl* ile *Karaga* arasında bir ilişki bulunup bulunmadığı konusuna tekrar değinilecek olup aşağıda

Karagan ve *Kısıl* kelimeleri ses bilgisi, şekil bilgisi ve anlam bilgisi bakımlarından incelenecektir.

3. 1. *Karagan*:

Kelime *KRGN* ($k^1r^1g^1n^1$) şeklinde yazılmıştır. Eski Türk yazıtlarında kelime başlarındaki *a/ä* ünlülerinin yazılmadığı bir tarafa bırakıldığında kelime, *Kargan* ya da *Karagan*'ın dışında başka şekillerde okunamaz. Clauson'un Tonyukuk yazıtında geçen *kargu* 'gözetleme kulesi' ile birleştirmek istemesi uygun görünmemektedir (EDPT 653a-b).

Eski Türkçenin ve Türkçe-Moğolca ilişkisinin en önemli ve en problemli eklerinden birisi kuşkusuz *-gAn+* ekidir. Moğolcada da Türkçede de fiilden ad yapan *-gAn+* eki ile ilgili Moğolca veriler için krş. (Poppe 1992: §149). Gabain, *-gAn+* ekinin geç zamanlarda görülen nadir bir ek olduğunu vurgulamıştır (Gabain 1988: 147). Erdal ise bu ekle yapılmış birkaç örnek vermiş, daha önceden *-gAn+* ekiyle açıklanan bazı kelimelerdeki ekin *-gAn+* olmadığını da belirtmiştir (OTWF 387). Ayrıca krş. (Erdal 2004: 155-156). *Kara-* fiili ise herhâlde Mo. *kara-* 'bakmak, seyretmek, gözlemek; dikkatle bakmak, gözlem yapmak, incelemek; ilgilenmek, göz önünde bulundurmak; gözetlemek, izlemek; yönelmek, yüzüne bakmak, karşılamak' (Lessing 2003: 1437); krş. (VEWT 235); (Ramstedt 1976: 168) olmalıdır. Ayrıca fiilin Türkçeye ödünç verildiği de belirtilmiştir: *kara-* 'to look at, glance, etc' (Clark 1977: 144-145).

BK D 37'deki *Karagan* ile Terhin B 4'te geçen *Karaga* aynı yer değilse bile birbirine yakın olmalıdır. Yukarıda da söylendiği gibi Tekin, *Karaga* adını Mo. Haraa gool? (Haraa ırmağı) ile birleştirmek istemiştir. Haraa gool bugün Moğolistan'ın Selenge Aymag, Baruunharaa sum sınırlarında bulunan ve K 48.87738 ve D 106.12375 koordinatlarına sahip küçük bir ırmaktır.

Bk. http://clade.acnatsci.org/mongolia/2005_FieldData/rivers.html (06.06.2007).

Moğolların Gizli Tarihi (MGT)'ndeki (MGT §150, 177) *Haraun Habcal* (Haenisch 1962: 176); *kara'un-kabcal* (Rachewiltz 1972: 69); *Hara'un-habçal* 'Selenge'nin yukarısına doğru uzanan Hara'un dağlarında bir geçit' (Temir 1995: 247) yer adının *Karagan Kısıl* ile aynı yer olduğu öne sürülebilir. *Karagan Kısıl* ile eş tutmayı önerdiğimiz *Hara'un-habçal ~ Kara'un-kabcal*'ın Selenge ırmağı boyunda olduğu açıktır. Üstelik *habçal* kelimesi de Moğolcada 'koyak, vadi, kanyon, boğaz' anlamında kullanılmaktadır (Lessing 2003: 1380). Sonuç olarak MGT'deki *Hara'un-habçal* harfi harfine 'Hara'un geçidi' anlamına gelmektedir.

Terhin B 4'teki *Karaga* da Selenge civarındadır. Bu durumda büyük bir olasılıkla üç farklı yerde geçen adların hepsi aynı yerden söz etmektedir. Yalnız Terhin B 4'teki *Karaga* için iki olasılık öne sürülebilir. Birisi *Karaga*'nın gerçekten Haraa gool (Haraa ırmağı) olduğu, krş. (Tekin 1983: 834) ve (Tekin 2000: 246); diğeri de *Karaga*'nın, Hara'un dağları olduğudur. Terhin B 4'teki sayılan yerlerin yer ve su olduklarına dair ifade cümlenin sonunda bulunmaktadır. Bu sayılan yerlerden *Säbin*, *Tälädü* ve *Burgu*'nun ırmak olup olmadıkları bilinmemektedir. Bu bakımdan Terhin B 4'teki yer adlarından en azından birkaçının ırmak değil dağ, tepe vs. olması gerekir.

3. 2. *Kısıl*:

BK D 37'deki *Karagan Kısıl* yer adının ikinci bölümü olan *Kısıl* ise genellikle *kıs*- fiilinden alınmaktadır. Bazı araştırmacılarsa kelimenin tabanını *kısılt*- 'engel olmak, bloke etmek' şeklindeki bir fiilden almak istemişlerdir. Gabain, *kısıl*'ı 'dağ arası, boğaz, vadi' şeklinde anlamlandırıp *kısıl*'daki -*l*+'yi fiilden ad yapan ek saymış ve *Inal* 'bakan gibi yüksek bir mevki unvanı'; *tükäl* 'bütün, hep' ve *osal* 'ihmalkâr' gibi kelimelerle karşılaştırmış ve ekin, Moğolcada da aynı şekilde olduğunu belirtmiştir (Gabain 1988: §280). Poppe ise Moğolcada da bulunan bu ekle ilgili birkaç örnek vermiştir: *ükü*- 'ölmek' > *ükül* 'ölüm'; *cirga*- 'mutlu olmak' > *cirgal* 'mutluluk'; *törö*- 'doğmak' > *töröl* 'doğum' (Poppe 1992: §159). BK D 37'de geçen *kısıl* kelimesi DTS'de *kısalat*- (?) 'ukoraçivat', sokratsat' (?)' olarak verilmiş ancak Uygur metinlerinin birkaçında geçen *kısıl* ayrı madde başı alınmış ve burada da 'tesnina, utsel'e' anlamı verilmiştir (DTS 447). DTS, BK D 37'deki *kısıl* kelimesini *kısalat*- fiilinden aldığı için BK D 37'deki *kısıl* ile eski Uygur metinlerindeki *kısıl*'ı ayrı kelimeler olarak düşünmüştür.

Bunların dışında ses benzerlikleri bakımından MGT'de geçen (§179) *kisilbaşi* 'bir göl adı' yer adı < Tü. *kızıl* 'kızıl' ve *baş* 'baş' kelimeleriyle açıklandığı için (Poppe 1983: 259) herhâlde *Karagan Kısıl*'a, en azından anlam olarak yaklaştırmak mümkün olmayacaktır. Üstelik MGT'de sözü edilen *kisilbaşi*'nin göl olduğu ve Urungu ırmağının buraya döküldüğü bildirilmiştir (Temir 1995: 249). Dolayısıyla Urungu ırmağı ile Selenge ırmağı arasındaki uzaklığın fazla oluşu *Karagan Kısıl* ile *Kisilbaşi*'ni birleştirmeyi coğrafi olarak da engellemektedir.

BK D 37'deki *Karagan Kısıl* ile MGT'deki *Hara'un-habçal*'ın, büyük bir olasılıkla aynı yer olduğu; Terhin B 4'teki *Karaga*'nın ise bu yöredeki Haraa gool (Haraa ırmağı) veya MGT'deki Haraun dağları olduğu ve sözü edilen yerlerin geniş bir yer tespiti ile Selenge Aymag, Baruunharaa sum dolaylarında olduğu düşünülmektedir.

4. Sonuç:

BK D 37'de geçen *Karagan Kısıl* 'Karagan geçidi' ile MGT'de geçen *Hara'un-habçal* 'Haraun geçidi' şeklinde okunan ve anlamlandırılan yer adlarının aynı yer olabilecekleri dikkatlere sunulmuştur. *Karagan*'ın *kara*+*gan* şeklinde açılabileceği ve buradaki -*gAn*+ ekinin kökeni konusunun tartışmalı olduğu söylenmiştir. MGT'deki dağ adının *Hara'un* ~ *Kara'un* olması ve MGT'de geçen *Hara'un-habçal*'ın 'Hara'un geçidi' anlamında olması bu düşüncenin ortaya konmasına sebep olmuş; Terhin B 4'teki *Karaga* için de ya Haraa gool (Haraa ırmağı) veya Haraun dağları olabileceği önerisi getirilmiştir. ©

5. Kısaltmalar ve Kaynaklar:

AYDAROV, G. (1971): *Yazık orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*. Alma-Ata.

BERTA, Á. (2004): *Szavaimat Jól Halljátok*. A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása. Szeged: JatePress.

CLARK, L. (1977): Mongol Elements in Old Turkic?. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 75, 110-168.

CLAUSON, S. G. (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.

DE RACHEWILTZ, I. (1972): *Index to the Secret History of the Mongols*. Bloomington: Indiana University.

DTS bk. V. M. NADELYAYEV vd. (1969)

EDPT bk. S. G. CLAUSON (1972).

ERDAL, M. (1991): *Old Turkic word formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

ERDAL, M. (2004): *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: E. J. Brill.

ERGİN, M. (1970): *Orhun Abideleri*. İstanbul: MEB.

GABAIN, A. v. (1988): *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. M. Akalın. Ankara: TDK.

GÖMEÇ, S. (1997): *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: AKM.

HAENISCH, E. (1962): Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi), (Geheime Geschichte der Mongolen). Wiesbaden: Franz Steiner.

KARCAVBAY, S. (2003): *Orhon Muraları*. Astana.

KATAYAMA, A. (1999): Tariat Inscription. *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. Eds.: T. Moriyasu and A. Ochir. Osaka: The Society of Central Eurasian Studies. 168-176.

LESSING, F. D. (2003): *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev. G. Karaağaç. Ankara: TDK.

MALOV, S. E. (1959): *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskova: Akademiya Nauk SSSR.

NADELYAYEV, V. M. - D. M. NASİLOV - E. R. TENİŞEV - A. M. ŞÇERBAK (1969): *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

ORKUN, H. N. (1936): *Eski Türk Yazıtları* I. İstanbul: TDK.

OTWF bk. M. ERDAL (1991).

ÖGEL, B. (1948): Uygurların Menşe Efsanesi. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VI/1-2, 17-24.

POPPE, N. (1983): Orta Moğolca'daki Türkçe Kelimeler. Çev. G. Karaağaç. *Türk Dünyası Araştırmaları* 27, 255-262.

POPPE, N. (1992): *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. Çev. G. Karaağaç. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

RADLOFF, W. (1895): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St-Petersburg.

RADLOFF, W. (1897): *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Neue Folge. St-Petersburg.

RAMSTEDT, G. J. (1976): *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.

RECEBOV, E. - Y. MEMMEDOV (1993): *Orhon-Yenisey Abideleri*. Bakı: Yazıçı.

RÄSÄNEN, M. (1969): *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.

TEKİN, T. (1968): *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, The Hague: Indiana University.

TEKİN, T. (1983): Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Belleten* LXXIX/184, 795-838.

TEKİN, T. (1988): *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.

TEKİN, T. (1995): *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg.

TEKİN, T. (2000): *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Sanat Kitabevi.

TEMİR, A. (1995[3]): *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: TTK.

THOMSEN, V. (2002[2]): *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çev. V. Köken. Ankara: TDK.

VEWT bk. M. RÄSÄNEN (1969).

http://clade.acnatsci.org/mongolia/2005_FieldData/rivers.html (06.06.2007).